

אגרות יהודי איטליה

דוד מלכיאל

אגרות יהודי איטליה: מבחר מהמאה השש־עשרה, ההדיר יעקב בוקסנבוים (ירושלים: מכון בן־צבי, תשנ"ד).

מאז שנת תשמ"ג שוקד י' בוקסנבוים בהדרתם של קבצי איגרות – אגרונים – מאת יהודים אשר חיו באיטליה במאה הט"ז. בקובץ שלפנינו המהדיר חותם את מפעלו ערב פרישתו לגמלאות. ראוי אפוא להתבונן בספר זה, האחרון לסדרה, על רקע קודמיו.

את הסדרה פתח הכרך אגרות בית קרמי: קרימונה ש"ל-של"ז (תשמ"ג), המכיל 307 איגרות משני כתבי יד. אחריו ראה אור הספר אגרות ריא"מ (תשמ"ד), המוקדש כולו לר' יהודה אריה ממודינה (ונציה, 1571-1648). בשנת תשמ"ו הופיע הכרך השלישי, אגרות מלמדים: איטליה שט"ו-שנ"א (1555-1591). בספר 198 איגרות מתוך שלושה אגרונים שמקורם בדוכסויות אורבינו, פיררה ופיימונטי, והעוסקים בעניינים שונים ולא דווקא בנושא הלימוד. פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הט"ז, הכרך הרביעי (תשמ"ו), הינו לקט של תכתובות בין רבני איטליה בשלוש מחלוקות הלכתיות, הכרוכות בבעיית הסמכות הדתית-הלכתית. אחריו ראה אגרות בית ריאטי: סיינה, רצ"ז-שכ"ד (תשמ"ח), ובו 302 איגרות מתוך תשעה כתבי יד. את הסדרה חותם, כאמור, הכרך שלפנינו, המכיל 305 איגרות שנאספו מארבעה-עשר אגרונים.¹

לכרכים השונים הקדים המהדיר דברים על התקופה והמקום של האיגרות, וכן תיאור מפורט של כתבי היד. האנשים שנטלו חלק בתכתובת או שנידונו בה היו מוקד התעניינותו, לפיכך הציג המהדיר את קורות חייהם ואת מכלול יחסיהם החברתיים. בדרך זו של שחזור הדמויות ההיסטוריות וקשריהן החברתיים הניח בוקסנבוים מצע העשוי לשמש מקור למחקר פרוסופוגראפי. הוסף לכך, בעזרת מפתח הלעזים הנלווה לכל כרך יוכלו חוקרי הלשון לבחון את האיטלקית שהיתה שגורה בפי היהודים באיטליה בתקופת הרנסאנס.²

בכרך הראשון, אגרות בית קרמי, הכולל אגרון שלם, ערך בוקסנבוים את האיגרות על פי סדרן המקורי. בכרכים הבאים נטש המהדיר דרך זו והחל בפרסומם של פריטים נבחרים מתוך האגרונים שעמדו לנגד עיניו. מאחר שלא היה טעם

1 מלבד הכרכים בסדרה שלפנינו, יצאו גם הספרים הבאים מתחת ידיו של מהדיר זה: שאלות ותשובות ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, 2 כרכים, תל אביב תשל"ז-תשל"ט; שאלות ותשובות מתנות באדם, תל אביב תשמ"ג; פנקס קהל וירונה רצ"ט-ש"ץ, 3 כרכים, תל אביב תשמ"ט-תש"ן.

2 אולם ראוי להיזהר מן הטיפול בלעזים, שכן בכמה מקומות בספר נפלו שגיאות באיטלקית, של המהדיר או של המביא לדפוס. דוגמה בולטת היא התרגום של המלה 'בכירוותו' בביטוי: 'nei sua Serenita' [!] (ע' 258 הע' 3).

לדבוק בסדרן של האיגרות באגרונים, שהרי אלו לא נערכו באופן שיטתי, אלא כדי לשמש דוגמאות למלמד ולתלמיד, עבר בוקסנבוים להצגה כרונולוגית של החומר בתוך האגרונים.

הסידור הכרונולוגי נהוג בסדרות של מקורות ארכיוניים, ושם הוא עשוי לשרת את החוקר. לדוגמה, הצגת תיקי אינקוויזיציה כסדרם מאפשרת מעכב אחר התפתחות המוסד ודרכי פעולתו. אך במקרה דנן אין מדובר בסדרה הכוללת מאות שנים, אלא פרק זמן מצומצם. לפיכך הצגה כרונולוגית של האיגרות עשויה לשרת רק את מי שתוחם את חיפושיו כרונולוגית למאה ה־17. המבקש להשתמש בו לצורכי מחקר אחרים נאלץ לזנוח את המבנה הנתון ולפנות למפתחות.

בוקסנבוים זנח את שיטת הפרסום האורגני והמלא של האגרונים מתוך כוונה להיטיב עם הקורא. בהקדמותיו לכרכים השונים הסביר כי באגרונים מצויות איגרות רבות שאינן מוסרות מידע היסטורי. דלות החומר היא פונקציה של המטרה החינוכית שלשמה נאגרו האיגרות מלכתחילה, ושל חוסר העניין בתוכן מצד המלמד והתלמיד דאז.³ הקשר זה מסביר גם את לשונן של האיגרות, הרצופות מליצות מלומדות ומורכבות, כיוון שהצורות הרטוריות היו עיקר בעיני המעתיק והתלמיד. צירוף זה, של מה שיש באגרונים עם מה שאין בהם, הניע את בוקסנבוים למיין את האיגרות, ולפרסם רק אותן איגרות שמצא בהן תוכן היסטורי. כך הגדיר בוקסנבוים את שיטתו בראשית דרכו:

בספר הראשון הזה לא בררנו בר מתבן, אלא הדפסנו את האגרון כולו, שישמש גם דוגמה לסוג הספרותי הזה...ואילו להבא נברור בסדרה זו כמידת הצורך, אבל לא נעשה זאת בדרך של ליקוט איגרות 'מעניינות', אלא בדרך של מיצוי המקורות ובהטיה כלפי הרחבת היריעה וגדישת הסאה בעין טובה (אגרות בית קרמי ע' [5]).

בדברים אלו נרמז אופיים הבעייתי של המקורות, שכן המהדיר משתמש כמושגים של 'בר מתבן' (ללא גרשיים), ומבטיח שהמיון לא יוגבל לאיגרות 'מעניינות' (עם גרשיים). את הקריטריונים לבחירת האיגרות פירט בוקסנבוים באגרות מלמדים:

מטרת סידרתנו...היא פרסום מקורות, כלי עזר לחוקר תולדות ישראל בתקופת הרנסאנס באיטליה. אין לנו בזה שום צד של העדפה, אלא ענייננו בכל מה ששייך לתולדות ישראל, והבירור והמיון הוא ענייננו של החוקר. אף על פי כן יש גם לנו בעיה של ברירה. כי גם בתוך האגרונים המקוריים לא כל הפנים שווים. יש אגרות שהן מלאות וגדושות מראש ועד סוף הווי חיים, וכנגדם יש – והוא הרוב – שגרורים אחדים של ממשות טמונים בין תלי תלים של מלל שאין להם הופכין, ויש שאפילו פירור אחד של פרי אין בהם, אלא הכל פרחי מליצה וגינוני כתיבה, טובים לכל אדם ולכל זמן ולכל מקום (ע' 1).

3 חוסר עניין זה עורר את חשדו של המהדיר באשר לפרטים ההיסטוריים המופיעים ועיר פה ועיר שם, כיון שלא היתה למעתיק כל סיבה להקפיד ולדייק בהם. אדרבה, במקרים רבים הושמטו והוחלפו שמות האדם והמקום במונח הסתמי 'פלונ'.

דהיינו הוא בחר באיגרות שמצא בהן 'הווי חיים' ו'ממשות', ובאגרות יהודי איטליה הוסיף ופירט: 'מאורעות, הווי, יישובים, תולדות אנשים ומשפחות, וכל כיוצא באלה' (ע' 8). שיטתו זו מעוררת רגשות מעורבים. ההודיה על החסכון בשעות רבות של שעמום מהולה באינחת מחמת העובדה שברירת המקורות היתה שרירותית, שכן לא ברור מהו קנה המידה ומהו סוג הממשות שבזכותם קבע בוקסנבוים אילו איגרות ראויות לפרסום. תמיד יישאר הספק שמא אף בחומר שלא נדפס מצוי תוכן שהיה עשוי לשמש את החוקר.

באגרות מלמדים ובאגרות ריא"מ פתר בוקסנבוים את הקושי באמצעות מדור 'נשמטים', שבו תמציתן של האיגרות שלא פורסמו. מעתה החוקר פטור מלגולל מחדש את כתבי היד כדי לטעום מן המקורות הגנוזים. ברם לאגרות יהודי איטליה לא צירף בוקסנבוים מדור נשמטים, והקורא נאלץ לסמוך על שיקול דעתו של המהדיר. חסרון זה בולט במיוחד לאור העובדה שבספר נכללו איגרות שנבחרו מארבעה עשר אגרונים, מספר גדול בהרבה ממספר האגרונים שבכרכים הקודמים, וככל שיורד אחוז המכתבים המופיעים בכרך כך עולה חשיבותו של מדור הנשמטים.

שיטות המיון והסידור מטרידות במיוחד בספר שלפנינו. שכן בעוד שבכרכים הקודמים התמקד בוקסנבוים בנושא מסוים, כגון קורות חייהם של בית קרמי או ריאטי, הרי שבכרך אגרות יהודי איטליה חסר נושא מרכז ומגבש.⁴ הדילמה של ברירת המקורות חושפת בעיה היסטוריוגרפית עקרונית, המאפיינת סדרה זו והנוגעת לכל קהילת החוקרים. בדברים המצוטטים לעיל הפריד בוקסנבוים בין מלאכתו, מלאכת המהדיר, לבין מלאכתו של החוקר: הוא נטל על עצמו להוציא לאור העולם את המקורות, ואילו לחוקרים השאיר את מלאכת הפרשנות והלימוד ההיסטורי. אולם מרגע שבחר בוקסנבוים שלא לפרסם את כל המקורות, חצה את הגבול אשר קבע, כיון שמיון המקורות הוא למעשה בגדר של מעשה פרשנות. ההקפה בגרשיים של ההתייחסות לאיגרות 'מעניינות' מרמזת כי בוקסנבוים בז לשיטה של מיון מקורות מעניינים וראה בכך דרך שרירותית ושטחית, אך בין דרך זו לבין ברירת המקורות שיש בהם 'הווי חיים' ו'ממשות' ההבדל איננו רב.

יתר על כן, ההחלטה לפרסם דבר מסוים כרוכה במעשה של פרשנות היסטורית, שכן המהדיר בוחר לעמול בתקופה, בארץ, ובזמן מסוים, וממילא בוחר גם בדחיית האפשרויות החלופיות. גם המהדיר שלפנינו בחר בחירות מעין אלו ועוד אחרות. שתי החלטות תמוהות שקיבל המהדיר מדגימות את אופיה הפרשני של מלאכתו. באגרות יהודי איטליה החליט המהדיר לערוך את האיגרות לא רק על פי סדר כרונולוגי, אלא גם על פי הגיון גיאוגרפי, שעל-פיו מוקד האיגרות נע מאיטליה התיכונה אל צפונה, אף שלא ברור מהי התועלת המחקרית העשויה לצמוח מהגיון זה. במישור הרחב יותר, קיבל בוקסנבוים את ההחלטה לכלול בסדרה את הכרך

4 לפתרון זה, מסתבר, התכוון בוקסנבוים בדבריו על 'מיצוי האגרונים.

5 לדוגמה נוספת של אנתולוגיה ממוקדת של איגרות ראה: S.D. Goitein, *Letters of Medieval*

Jewish Traders, Princeton 1973

פרשיות אף שאין בו אגרונים אלא שו"ת.⁶ ממלאכתו של בוקסנבוים ניכר כי, כמו החוקר, כך גם הוא לא נרתע מלהתערב במקורותיו. בוקסנבוים הוא אפוא היסטוריון בעל כורחו.

סידרת הספרים של בוקסנבוים יצאה לאור מטעם אוניברסיטת תל אביב, ומלאכתו וגישתו תואמות את אלה של קהל החוקרים במפעל 'איטליה יודאיקה' במכון לחקר התפוצות שלידי אותה אוניברסיטה. מפעל זה שוקד זה שנים על מיווי המקורות ההיסטוריים של יהודי איטליה הטמונים בארכיוני המדינה, והוא הוציא לאור כרכים רבים של מקורות על יהודי דוכסות מילנו, פיימונטי ואומבריה, וכן סידרת תעודות מהוויקיין. פרופסור שלמה סימונסון, שהגה את המפעל שייסדו ושעומד בראשו, הצהיר כי הפרשנות ההיסטורית טפלה בעיניו: 'דרכי ההיסטוריוגרפיה משתנות מדור לדור, אולם התעודות לעולם עומדות' (הכס הקדוש והיהודים, תל אביב 1994, ע' 7). בניגוד לטענה זו ביצירתו של בוקסנבוים יש כדי ללמד על הבעייתיות הכרוכה באבחנה בין פרסום וההדרת תעודות לבין היסטוריוגרפיה, שכן גם במלאכתו של המהדיר מצויה במידה לא קטנה פרשנות היסטורית.

הכרך אגרות יהודי איטליה שזור איגרות נרטיביות, המספרות על נושאים דרמטיים, כדוגמת קטנות (ע' 232-240). סיפורים אלו נועדו לשעשע, כפי שעולה מדברי אחד הכותבים: 'הנהיה כדבר הזה או הנשמע כמוהו?' (ע' 267). ברוח זו מוסרים המחברים את עדותם בהרחבה ובהנאה. אי אפשר שלא להתרשם מן הסגנון הצבעוני של הנרטיבים, ונראה כי המלמדים אגרו אותן כדי שתלמידיהם ימצאו עניין במלאכת ההעתקה. ראוי אפוא כי מן הכרך שלפנינו ידלו לא רק היסטוריונים אלא אף חוקרי הסיפורת והלשון.⁷

יצוין בהקשר זה שהאיגרות נוטות לנושאים מסוגים מסוימים, ובולט מספרן הרב של אלה שעניינן בסכסוכים ופולמוסים, בין יחידים, בין פלגים בתוך קהילות, או בין קהילות. העולם הפוליטי הוא תחום מרכזי נוסף, ואיגרות רבות עניינן מעשיהם של מושלים, מלכים ואפיפיורים. בתוך כך יש לציין את ההתעניינות הרבה בכל הנוגע לפעילות צבאית.⁸

אין בידינו לקבוע אם תוכן הספר משקף את תוכנם של כל האיגרות והאגרונים, שכן אם האיגרות שנשמטו מן הקובץ מתמקדות בנושאים שונים מנושאי האיגרות שנדפסו, ברור שהלקט משקף את טעמו של המהדיר בלבד. ברם הדעת נותנת כי התחומים המודגשים בספר משקפים נאמנה את טעמם של בני המאה ה"ז. על הפרשיות המפורסמות, כגון גט תמריונטורוצו או המקווה ברוביגו, שברו חכמי איטליה קולמוסים רבים, וכבר בכרך הפרשיות דרך בוקסנבוים בעקביהם. גם מעשי

6 לא פחות שרירותי הוא מנהגו של המהדיר להשמיט חלקים מתוך האיגרות, כאשר אלו נראו בעיניו מיותרים (ע' 59, 74, 279). כמו כן, ניכרת התערבותו של המהדיר בבחירתו להכניס לקובץ שטרות, ולאו דווקא איגרות (ע' 74, 82-78).

7 ראוי לציין במיוחד את הסיפור 'כתב הקדשה', על משרתת (ע' 244-247), וכן את סיפור הליסטים הברזיים (ע' 266-267). גם לשונם המליצית של הכותבים ראויה לציין. כגון דברים אלו בסיומה של איגרת: 'תקבל אלף גמלים טעונים שלומים מצד כל בני ביתי' (ע' 320).

8 לפירוט המוטיביוס, ראה במפתח הנושאים.

השליטים בכלל ומלחמותיהם כפרט משמשים כאחד מהנושאים המרכזיים בספרי ההיסטוריה של איטליה דאז, כגון בכתבי פרנצ'סקו גויצ'רדיני או אליהו קפשלי, וההתמקדות בפוליטיקה באגרונים הגיונית וצפויה.

כרם טעמו של הקובץ לחוד וטעמו של החוקר לחוד. מעשי הפוליטיקה והפרשיות מתמקדים בצמרת החברה – בשליטים, עשירים ורבנים – אך ייחודן של האיגרות בכך שהן מקרינות על השכבה העממית יותר בחברה היהודית של תקופת הרנסנס באיטליה. חשובות במיוחד הן האיגרות שנכתבו בידי נערים ונשים,⁹ שכן איגרות אלה גואלות את בני התת-עילית מאלמותם.

סגולה נוספת של הספר היא שבין השיטין ימצא הקורא הזהיר אמירות ומשפטים הקורעים פתח אל דפוסי חשיבה רווחים. ניטול דוגמה מדברי אישה אל בעלה: 'אהבת עולם אהבתיך, כמוטל עלי'.¹⁰ מגילוי האהבה הדרמטי בראש המשפט דומה כי לפנינו עדות על חשיבותה של האהבה בין גבר לאישה בחברה היהודית של הרנסנס האיטלקי ועל הנכונות לבטאה, אפיון העולה בקנה אחד עם מגמות מפורסמות בספרות ובאמנות בנות התקופה. אך דבריה האחרונים של האישה מקהים קמעא את הנימה הרומנטית, משום שעולה מהם כי הכותבת לא הבחינה כלל בין האהבה שרחשה לבעלה לבין זו הראויה שתרחוש לו מתוקף זיקתה הפורמלית אליו.

דוגמה נוספת של אמירה הדורשת מחשבה נמצא באיגרת שכתב אב לבנו שהיה גם שותפו לעסקים: 'ומהזוהר מה אדברה, והגבינה עדיין לא ראינו' (ע' 192). בוקסנבוים מעיר שהאיגרת נכתבה סמוך להדפסתו של ספר הזוהר, ונראה כי לכך כיוון המחבר. מסתבר כי הכן שאל את אביו על אודות שני מוצרים, אשר לפחות השני מהם נשלח אל אביו. תשובת האב סתומה. מדבריו אי אפשר לדעת אם לא ידע על קיומו של הזוהר או על תוכנו. לחלופין, אפשר שהמחבר מביע התפעלות בעקבות מפגש מסחרר שלו עם הספר או שמא התכוון לומר שלא הבין אותו כלל. לא פחות חשובה היא הסמכת הזוהר לגבינה. לכאורה מסתמן כאן היחס אל הספר כאל מוצר מסחרי, אך הפער בין המישור הנשגב של ההתייחסות לזוהר ('מה אדברה') לבין הדברים הפרוזאיים על הגבינה מצביע על מודעותו של המחבר להפרש בקדושתם של שני החפצים.

בצדק הזהיר בוקסנבוים מפני הניסיון לבנות בניין היסטוריוגרפי על בסיס האגרונים בלבד, והדגיש כי לכל היותר ניתן להשתמש בהם כמקור משלים למקורות מסוגים אחרים. ברוח זו יש לקוות כי חוקרי הספרות, הלשון, המחשבה והחברה של יהודי תקופת הרנסנס באיטליה ישכילו להפיק את המרגליות מפייהם של בעלי האגרונים, המוגשים בזכות היגיעה והטורח של המהדיר החכם והשקדן.

9 קשה להבחין בספר בין העילית לבין פשוטיה העם בקרב אוכלוסיית הגברים, שכן הספר עוסק רק באלו היודעים קרוא וכתוב.

10 ע' 144. הפיסוק של המהדיר.